

Sós Vilmos

FILOZÓFUSOK ALKONYA?

Sohasem tapasztaltam, hogy egy filozófus meg tudott volna győzni egy másik filozófust, ha az alapkérdésekben nem értettek egyet. A filozófia címzettjei ugyanis nem maguk a filozófusok. A tudományban, főként a természettudományban más a helyzet. Az azonos területen és témán dolgozó kutatók egymáshoz szólnak vagy írnak. Érvelésük címzettje a hasonló feladaton dolgozó kollégájuk. Ennek legnyilvánvalóbb megnyilvánulása az, hogy a bizonyítás és az érvelés technikai részleteit rendszerint nem érti senki más. Ez igaz ugyan, de a tudósokat még valami más is erre ösztönzi. Mondanivalójukat ahhoz intézik, akit illetékesnek tartanak annak megítélésére, hogy bizonyításuk, megoldásuk elfogadható-e, azaz autentikus-e abban az értelemben, hogy megfelel a problémamegoldás és a bizonyítás általánosan elfogadott normáinak és eljárási módjainak a szóban forgó tudományágban. A filozófiában alapvetően más a helyzet. Itt sohasem voltak és nem is lehetnek általánosan elfogadott elméletek, vélemények. Thomas Kuhnnal szólva: a filozófiában nem volt és nincs is uralkodó paradigma.

A filozófiai kérdések és válaszok ugyan egyetemességre tartanak igényt, de ez nem jelenti azt, hogy e kérdések és válaszok nem változnának, hogy egyszer s mindenkorra adottak volnának. Ellenkezőleg, a filozófia éppen abban az értelemben törekszik egyetemességre, hogy a legkülönbözőbb problémák tárgyalásában követelményként írja elő ezek racionális és antropomorf kezelését.

A filozófiai problémák racionális és antropomorf tárgyalásának egyetemességét a következőképpen jellemezhetjük. A filozófiai érvelés nem kizárólag – talán nem is elsősorban – szigorú logikai bizonyítás, hanem az összes lehetséges érvek és ellenérvek, szándékok, motivációk legteljesebb elemzése. A filozófia nem tör bizonyosságra. Ellenkezőleg, a filozófia éppenséggel a vitatható, kétségbe vonható esetekkel foglalkozik, mert azt kívánja kimutatni, hogy abszolút bizonyosság nincs. A filozófia még azokban az esetekben is kétségek után kutat, ahol az állítások és elméletek teljességgel bizonyosnak tűnnek. Chaim Perelmann-nak igaza van abban, hogy a filozófia a logikai bizonyításon felül valami mást is akar, nevezetesen egy elképzelt egyetemes hallgatóságot kíván meggyőzni a szóban forgó kérdésben. A filozófia célja nem az egyirányú oktatás vagy kioktatás, hanem a párbeszéd ezzel az egyetemes hallgatósággal. Ezért a filozófiai érvelés nemcsak demonstratív, hanem agitatív is. A filozófia – hangozzék ez bármily csúnyán is – igyekszik hiteltelenné tenni az elméleti ellenfél álláspontját. A filozófus mint személyiség lehet toleráns, és remek dolog, ha az, de nem toleráns mint egy filozófiai álláspont képviselője. Akkor már nem partikuláris szempontot kíván kifejezni, hanem valamiféle egyetemességre törekszik.

Valaha tudósok és filozófusok egyaránt érdeklődtek a tudományok filozófiai megalapozása iránt. A filozófia elemezheti a tudományok háttérmegfontolásait, feltárhatja gyakran konfliktusos érték-kiindulópontjaikat, és következtetéseket vonhat le a tudományokról az emberi tudás természetét illetően. A filozófiai megalapozás igényéből azonban nem következik, hogy a tudomány tételei logikailag levezethetők volnának, vagy még inkább, hogy levezetésre szorulnának a filozófiából. Valamely filozófiai

probléma megoldása nem ad választ a tudomány kérdéseire. A filozófiai megalapozás nem nyújt megoldási módszert vagy mintát vagy meggingathatatlan alapot a tudománynak, már csak azért sem, mert egyetlen tudománynál sem biztosabb. A filozófia sem megoldani, sem eltüntetni nem képes a tudomány problémáit, sőt, további problémákat vet fel a tudomány számára is. A filozófia nem egyszerűbbé, inkább problematikussá teszi életünket, döntéseinket, ráirányítva a figyelmet a nehézségekre. Valamely filozófiai „megoldás” vagy válasz nem kínál kész megoldásokat a személyiségnek, hanem a filozófiai elemzés fényében döntésre készíti.

Van valami, ami vitathatatlanul egyaránt fontos mindannyiunk számára, akik filozofálunk: ez pedig a filozófia maga. Különböző ösztönzésekből foglalkozhatunk filozófiával, lehetnek eltérő nézeteink a filozófia tárgyáról és természetéről, de mindannyian hisszük, hogy a filozófia fontos a tudománynak és az egész kultúrának. A filozófia nemcsak foglalkozás vagy fizetett állás számunkra, hanem küldetés is.

Az utóbbi években – évtizedekben? – viszont szemtanúi és szenvedői vagyunk a filozófia iránti növekvő érdektelenségnek. A filozófiát már csupán néhányan veszik komolyan. Korábban más volt a helyzet: tudósok, művészek, művelt olvasók érdeklődtek a filozófia vagy legalább bizonyos filozófiai problémák iránt. Jóllehet soha nem tanultak és tanítottak filozófiát világszerte oly sokan, mint ma, mégis alig néhányukat foglalkoztatja igazán a filozófiai problematika. A nagy többség le akarja tudni a kötelező stúdiumot, vagy pénzt akar keresni a filozófiával. Manapság alig találunk kiemelkedő tudóst, aki izgatottan vitatna filozófiai problémákat, vagy legalább érdeklődést mutatna a tudományágával összefüggő filozófiai kérdések iránt. Napjainkban nem leljük azokat a kutatókat, akik nyomon követnék a filozófiai irodalmat, vagy készek volnának együttműködni a filozófusokkal. Valamit elvesztettünk. Mi, filozófusok. E tekintetben nincs különbség angolszász és kontinentális filozófusok között. Meglehet, a végeredmény ugyanaz, de okai különbözők. A két hagyomány közti szakadék különböző okokra utal.

Ez a helyzet mindannyiunk számára rossz: a filozófusoknak is, de az egész kultúrának is. Ki szeret sikertelen vagy hatástalan lenni? Hol vannak azok az idők, amikor Einstein, Hilbert, Heisenberg, Neumann, Sartre, Hoyle, Gropius, Picasso – és még sorolhatnám tovább a tudomány, irodalom, művészet kiválóságainak nevét – gyakran és alaposan foglalkoztak filozófiai kérdésekkel? Azt hiszem, a jelenlegi, mondhatjuk, válsághelyzetért a felelősség a miénk, filozófusoké. Ha változtatni akarunk rajta, ha azt kívánjuk, hogy a filozófia ismét filozófusok, tudósok és művészek közös ügye legyen, elemeznünk kell azokat az okokat, melyek kiváltották ezt a helyzetet.

Úgy látom, hogy a kontinentális filozófia jelen állapota éppoly problematikus, mint az angolszász filozófia főáramlatának, az analitikus irányzatnak az utóbbi évekbeli alakulása.

A mai válságos helyzet leírásának egyik lehetséges módja a két hagyomány közt mára kialakult szakadék bemutatása. Talán megengedhető, hogy ezt a szakadékot egyetlen kérdés rövid bemutatásával jellemezzem. Ez a filozófiában mindig központi szerepet játszó „tudás” problémája.

Gilbert Ryle A SZELLEME FOGALMA című, magyarul is olvasható könyvében különbséget tesz a tudás két típusa, a „*valamit tudni*” és a „*hogyan tudni*” között. Fontosabban Ryle csak ismét kiásta a platóni episztemé és techné megkülönböztetését. Ryle világosan érthető és látványos példákat hoz fel a különbség érzékeltetésére, de közben szél-sőségekig feszíti az egyébként értelmes különbségtételt. Mit kezdjen például egy ma-

tematikus ezzel a merev megkülönböztetéssel, hiszen a matematikában minden fogalmat úgy definiálnak, mint műveletet. Amikor a matematikus bővíteni kíván egy fogalmat, akkor mindig az egyik legfontosabb matematikai elvet, az ún. permanenciaszabályt alkalmazza: a korábban érvényes matematikai műveleteknek alkalmazhatónak kell maradniuk a bővített fogalomra is. Valóban, a tudós két típusa közti viszony jóval bonyolultabb az empirikus tudományok és a mindennapi élet eseteiben is, mint ahogyan azt Platón nyomán Ryle feltűnteti.

Ryle nevét csupán azért említem, mert példázza az analitikus filozófia azon törekvését, hogy a tudás mibenlétét általánosságban vizsgálja és definiálja. Az analitikus irányzat fő feladatának tekinti, hogy megfigyelje és leírja – mégpedig amennyire csak lehetséges, logikai módszerekkel –, miként használják a nyelvben a „tudás” terminust, illetve a „tudni” kifejezést. A konkrét leírásokat és a logikai eszközök megválasztását illetően természetesen az egyes analitikus filozófusok véleménye eltérő, sőt gyakran ellentétes. Mégis, bármelyiküket nézzük, mindegyikük nézetei alkalmasak az analitikus megközelítés fő jellegzetességeinek illusztrálására. Az analitikus filozófia egyik tekintélyes és jellegzetes alakja Roderick Chisolm. *THEORY OF KNOWLEDGE (A TUDÁS ELMÉLETE)* című könyvében kifejtett nézeteinek rövid tárgyalásával kívánom itt bemutatni az analitikus filozófiával kapcsolatos problémákat. (A könyv első kiadása 1966-ban, némileg módosított változata 1977-ben jelent meg.) Ígérem, igyekszem elkerülni a technikai részleteket, bár ezek sűrű alkalmazása nagyon is jellemzi az analitikus irányzatot.

Az első kiadásban Chisolm a tudás alábbi meghatározását adja: *S* akkor tudja *t* időpontban azt, hogy *h* igaz, ha: 1. *S* hiszi *t*-ben azt, hogy *h*; 2. *h* igaz; és 3. *S* számára *t*-ben evidens *h* igazsága. A második kiadás meghatározása: 1. *S* elfogadja *h* igazságát; 2. *h* igaz; és *h* igazsága *S* számára kétségbevonhatatlanul evidens. A két meghatározás abban különbözik, hogy a „hiszi” kifejezés helyett az „elfogadja” kifejezés, az „evidens” helyett pedig a „kétségbevonhatatlanul evidens” kifejezés áll. Az előbbi csere főleg érzelmi és pszichológiai jellegű, a második pedig az „evidens” terminus sajátos felbontása, vagy hogy az analitikus irányzat tolvajnyelvét használjam, annak dekompozíciója.

Ebben a meghatározásban *h* egy kijelentés, mely a szerző értelmezésében „*dolgok állásának*” sajátos esete, amely mindig igaz, ha az eset fennáll, és mindig hamis, ha nem.

Csaknem minden analitikus ismeretelméletben ettől nemigen különböző tárgyalásmódot találunk. Nem is foglalkozom itt a meghatározás számos technikai problémájával – akit érdekel, már magyarul is utánanézhethet –, csupán arra szeretnék rámutatni, hogy Chisolm és a többiek önmagukban érdekes és szofisztikált logikai definíciói azt tűzik ki célul, hogy kiküszöböljék az ún. klasszikus meghatározással kapcsolatos nehézségeket. Amikor klasszikus definícióról beszélnek, mindig Platónra hivatkoznak. Az ún. klasszikus meghatározás nagyjából a következő: az a mondat, hogy *S* tudja, hogy *h*, azt jelenti, hogy: 1. *h* igaz; 2. *S* hiszi (elfogadja), hogy *h*; 3. *S* igazoltan (bizonyítottan) hiszi azt, hogy *h*.

A legtöbb logikusnak főként a harmadik követelménnyel volt baja, ezért is akarták kijavítani a klasszikus meghatározás hibáit. Sokkal nyilvánvalóbb problémák is vannak azonban ezekkel a definíciókkal.

Csupán két példát említek. A kvantumelmélet koppenhágai felfogásában a bizonytalansági reláció igaz és jól bizonyított tétel. De Broglie, aki bízott további rejtett paraméterek feltárásában, sohasem hitt a bizonytalansági tétel tartósságában, nem is fogadta el azt. Vajon mondhatjuk-e ezért, hogy nem *tudta* a bizonytalansági relációt?

Vagy például egy fizikus Einstein munkáinak publikálása előtt hitte (elfogadta) Lorenz elméletét, mely akkoriban meglehetősen jól bizonyított elmélet volt, jóllehet az elmélet nem bizonyult igaznak. Egyáltalán, kétségbe vonhatja-e bárki, hogy ez a fizikus *tudta* a Lorenz elméletét?

Minden olyan meghatározásban, mely általában kívánja megragadni a tudást, számos hasonló problémával találkozhatunk. Talán nem elég jók és pontosak ezek a meghatározások, talán felcserélhetők tökéletesebbekkel? Azt hiszem, nem erről van szó, a probléma nem technikai jellegű.

Az analitikus filozófia ugyanis olyan feladatot tűz maga elé, mely vagy megvalósíthatatlan, vagy megvalósításának túl nagy az ára. Emlékeztetek arra, hogy ez a feladat: a „tudni” kifejezés nyelvhasználati előfordulásainak megfigyelése és leírása, lehetőleg pontos logikai eszközökkel. Ez más szóval azt jelenti, hogy meg kell figyelni, le kell írni a „tudás” vagy a „tudni” kifejezések különböző jelentéseit. Ezen a ponton sok probléma merül fel. Melyik nyelvben? A mindennapi nyelvben? Mi is ez esetben a feladat? Elemeznünk kell a kifejezés összes lehetséges használatát, ezen előfordulások valamennyi jelentését vagy csak néhányat közülük? Az utóbbi előzetes választást feltételez: melyeket szükséges elemeznünk? Az első esetben, azaz ha valamennyi használatot kell elemezni, másfajta nehézségek merülnek fel. Először is lehetetlen valamennyi előfordulást, az összes jelentést leírni, ugyanis mindig lehetséges megalkotni, kitalálni egy korábban sohasem előfordult új használatot vagy jelentést. A mindennapi nyelv nem zárt rendszer, kifejezéseinek jelentései nem örökre adóttak. Másodsor, mire való is lenne a „tudni” terminus használatának, jelentéseinek ilyen elemzése? Az emberek vagy helyesen használják ezeket a kifejezéseket, vagy helytelenül. Az első esetben az elemzés szükségtelen, a második esetben ésszerűtlen. Az ilyenfajta leírás és elemzés a legjobb esetben is csak arra volna jó, hogy szótárt vagy lexikont állítsunk össze, ami nem éppen filozófiai feladat. Ha viszont a feladat csak a tudományos nyelv elemzésére vonatkozik, akkor az igazolás okoz sok nehézséget. Az igazolásnak ugyanis a különböző tudományágakban oly sok különböző jelentése van, hogy amit e terminus közös használatáról vagy jelentéséről mondhatunk, az legfeljebb közhely lesz.

Ha azt mondjuk, hogy „valaki tud valamit”, akkor társadalmilag méltányolt hitelt nyújtunk neki. Az igaz és a hamis nem a szöveggörnyezettől függő fogalmak, és többnyire nyelven kívüli vonatkozásuk van. A tudás viszont a szövegösszefüggéstől függ. Tegyük fel, hogy valaki megkérdi: miből van több, természetes számból (a pozitív egész számokból) vagy páros számból? Többnyire azt a választ kapjuk, hogy több természetes szám van, mint páros szám, hiszen a természetes számok a páros számokon kívül még tartalmazzák a páratlanokat is. Néhányan válaszolhatnak másként, például úgy, hogy mindkétfajta szám egyaránt végtelen számú. Ezek az emberek sem tudják feltétlenül a helyes matematikai megoldást, de azt talán mégsem mondhatjuk, hogy nem tudják a helyes és igaz választ. Természetesen, ha ugyanezt a kérdést matematikavizsgán tennék fel egy diáknak, akkor a tanár azt mondaná, hogy fiam, nem tudod a korrekt választ, nevezetesen azt, hogy azért azonos számosságúak, mert a végtelen halmaznak mindig van vele azonos számosságú valódi részhalmaza.

Az igaz és a hamis mindig állításokra vonatkozik. A tudás fogalma sok más dologra is: állításokra, elméletekre, személyekre, a dolgok állására stb. Az igaz és a hamis szigorúan meghatározott terminusok, mindig határozott logikai értékük van. A tudás viszont lehet biztos és bizonytalan, mély és felületes, mert függ attól, hogy hol és mire alkalmazzák.

A tudás kérdésével foglalkozó analitikus filozófusok mindig Platónra hivatkoznak, pontosabban mindig Platón THEAITÉTOSZ-ára, ritkábban a MENÓN-ra. Sohasem említik a GORGIÁSZ-t, AZ ÁLLAM-ot, A SZOFISTÁ-t és a PARMENIDÉSZ-t, bár Platón ezekben a szövegekben is sokszor elemzi a tudás mibenlétét. Az analitikus iskola alapszövege azonban a THEAITÉTOSZ. Ebben vélik felfedezni a már említett klasszikus meghatározást. A Platón középső korszakában írott MENÓN és a THEAITÉTOSZ között született AZ ÁLLAM, melynek döntő szerepe volt a platóni tudásfelfogás végső formájának kialakításában. A történeti szempont azonban mindig is közömbös volt az analitikusoknak, hiszen még az olyan kitűnő angolszász filozófusok, mint Guthrie, Cornford, Malcolm Brown stb. munkáit is figyelmen kívül hagyják, bár sokszor és sok helyütt foglalkoztak ezekkel a Platón-szövegekkel. A MENÓN a tudás kérdését az erény fogalmával kapcsolatban elemzi. Platón nem az általában vett tudás érdekelte, hanem az olyan tudás, mely képes irányítani és vezetni az emberi életet. AZ ÁLLAM-ban egyértelműen abból indul ki, hogy az emberiségnek olyan tudásra van szüksége, mely segít kormányozni a köztársaságot, az eszményi államot. Húsz évvel a MENÓN megírása után a THEAITÉTOSZ-ban Platón azt a tudást vizsgálta, mely alkalmas lenne e cél megvalósítására. A tudás négy különböző megközelítésével próbálkozik. Az analitikus filozófusok ebből kiragadnak egyet, a harmadikat, mely szerint a tudás a megokolt magyarázattal párosuló igaz vélemény. Platón az általa felvetett négy megoldás egyikét sem fogadja el, mert egyikük sem alkalmas vagy legalábbis nem kielégítő annak a célnak a megvalósítására, melyre használni kívánta volna. A THEAITÉTOSZ mégis alkalmasnak tűnt az analitikus filozófusok céljaira, azaz arra, hogy a harmadik értelmezés segítségével eljussanak a tudás általános és egzakt meghatározásához.

Így értem, hogy az analitikus filozófia által kitűzött feladat megvalósításának túl nagy az ára. Az egzakt tárgyalás ára ugyanis az, hogy kiiktat az elemzésből sok olyan problémát, melyek nélkül a tudás érdektelenné válik. Előfordult egy nagyon hasonló eset már a matematika történetében is. A halmazelméleti paradoxonokról van szó. Talán nem véletlen, hogy ez egy filozófus, Bertrand Russell nevéhez fűződik. Russellnek előbb a típuselmélettel, majd a leíráselmélettel sikerült ugyan kiküszöbölnie a naiv halmazelmélet paradoxonjait, de megoldásával a matematika számos fontos részét is *sikerült* eltüntetnie. Az analitikus filozófia sok nagyon fontos és rendkívül kifinomult módszert munkált ki bizonyos filozófiai problémák megoldásához, és nagy érdeme van abban, hogy ráirányította a figyelmet a nyelv elemzésének fontosságára a filozófia szempontjából. Ugyanakkor azokra a kérdésekre szűkítette a filozófiai tevékenységet, melyek egzakt módszerekkel vizsgálhatók. Ez az ár túl magas.

Az analitikus irányzat korlátokat állít a filozófiai tevékenység elé, márpedig igen sok izgalmas filozófiai probléma éppen e határon túl kezdődik. Csupán említést tesztek néhányról.

Mindennapi életünkben tudnunk kell egy csomó dolgot, és valójában tudjuk is, mert megtanultuk őket. A filozófusokat természetesen elsősorban a tudományokban használt tudás érdekli. A tudás néha a tudományban is csak annyit jelent, hogy rendelkezünk bizonyos információkkal, vannak tapasztalati adataink, máskor azt jelenti, hogy megértünk vagy megmagyarázunk valamit. A tudományban sem jelent a tudás mindig és feltétlenül igazolt vagy bizonyított állítást. Ugyanis a már bizonyított állítás nem túl izgalmas fajtája a tudásnak. A tudás és a kérdés összefügg, mert a kérdés része a tudásnak. Helyes és jó kérdéseket csak akkor tudunk feltenni, ha tudjuk, mit akarunk elérni. Ha kizárólag a biztos tudást tekintenénk tudásnak, akkor nem lenne hely

a kérdés számára, hiszen a kérdés nyitott. A jó kérdés maga is a tudás egy fajtája, bár éppen természetéből következően se nem biztos, se nem igazolt tudás. Az igazán izgalmas, továbbvivő tudás maga is egyre újabb kérdéseket vet fel.

Ugyanígy sok-sok állítás vagy hit tudásként funkcionál, mert kétely nélkül fogadjuk el őket, mint igaz és megbízható állításokat és véleményeket. Racionális lényeknek nincsenek bizonyosfajta kételyei. Mindenben nem kételkedhetünk. Vannak helyzetek, amikor nem lehet hibázásról beszélni, hiszen annak a gondolkodása, aki hibázik, összhangban van azzal, ahogyan az emberi nem gondolkodik. Mindenben nem kételkedünk: ez a módja annak, ahogyan a dolgokat megítéljük, ahogyan rendszerint cselekszünk. A gyermek éppoly következetesen tanulja meg azt, hogy „ez egy kéz”, mint azt, hogy „kétszer kettő négy”. Az ilyen állításoknak alapvető szerepe van életünkben, ezért nem is változtathatjuk meg véleményünket róluk. Éppen ezért alapvetők. A nyugati világban mindig is a matematikát tartották az igazolt és megbízható tudás példájának. A matematika a tudományos tudás mintája, eszménye. A matematikusok azonban egyáltalán nem elégedettek ezzel az eszménnyel. Maguk is igazoló alapok után kutatnak. E kutatásuk azonban sajátos matematikai feladat: az alap, amit keresnek, egyáltalán nem valami végső ismeretelméleti, filozófiai igazolás. Például nem hiba az aritmetikát a halmazelméletre visszavezetni (azaz ebben az értelemben levezetni, dedukálni a halmazelméletből), bár technikailag bonyolult. Az ilyen visszavezetés azonban valamiféle végső igazolás szempontjából nem nyújt többletet. Ha ugyanis az aritmetika kérdéses, úgy a halmazelmélet is az. Az aritmetika nem kevésbé alapvető, mint a halmazelmélet. Logikai szempontból természetesen mindenfajta tudás megkérdőjelezhető, ami csak annyit jelent, hogy a tautológiákat kivéve elvileg mindennek lehet logikai alternatívája. De megkérdőjelezni mindent, minden szituációban veszélyesebb lenne életünkre, mint tudásunk bizonyos fajtáit szilárdnak és vitathatatlanak tekinteni. (Ez a bekezdés Wittgenstein álláspontjának rövid összefoglalása.)

A nyugati filozófia Európában született, ha egyáltalán van értelme azt mondani, hogy az antik Hellász Európa volt. Európát Hellász hozta létre, legalábbis kulturális értelemben. Hisz mi más volna az európai kultúra – ha még van ilyen –, mint az antik görög hagyomány összefonódása a kereszténységgel? A rendkívül sokszínű európai kultúra, benne napjaink filozófiája is, közös gyökérből ered. Éppen ez a közös gyökér tette elfogadott társadalmi értéké a kulturális sokféleséget. A kultúra változatossága annak a hagyománynak köszönhető, mely kialakította és piedesztálra emelte az individuuum eszméjét. Az individuuum minden különbözőség alapja, de mint alapeszme ugyanakkor össze is tartja, egységbe integrálja a különböző kultúrákat. Individuum nélkül nincs európai kultúra, még kevésbé filozófia. E tekintetben nincs különbség a kontinentális és angolszász hagyomány között.

A mai angolszász filozófia őrzője és szerves folytatója a brit empirikus hagyománynak, de jelen formája azoknak a filozófusoknak tulajdonítható, akik a kontinensről emigráltak, és számos angolszász filozófussal együtt megalapozták az angol-amerikai filozófia ma létező iskoláit, irányzatait. Ezek az emigráns filozófusok egykor a Bécsi Körhöz tartoztak, vagy legalább kapcsolatban voltak azzal. Ők és a cambridge-i iskola képviselői teremtették meg az analitikus irányzatot. Wittgenstein, Schlick, Carnap, Reichenbach, Frank, Ayer és még sok más kontinentális gondolkodó nélkül az analitikus filozófia minden bizonnyal más volna. Ezek a kontinensről különböző, de nagyon is hasonló okokból elszármazott filozófusok szakították szét egyértelműen és ha-

tározottan a két filozófiai hagyományt, szakadékot teremtve köztük. Vajon végleges-e ez a szakadék? Csak remélni tudom, hogy nem.

Ezek a kontinentális filozófusok csatlakoztak az angolszász empirikus hagyományhoz, de néhányan közülük, főleg Wittgenstein, egészként őrizték a hagyományt, és ebben a tekintetben erősen különböztek analitikus utódaiktól. Bár Wittgenstein új típusú filozófia kidolgozására törekedett, és létre is hozta azt, nem tudta és nem is kívánta feladni azt a hagyományt, mely a filozófiát olyan oszthatatlan egésznek tekintette, melyen belül az ismeretelméleti, erkölcsi és történeti problémák szervesen összekapcsolódnak, kölcsönösen megszabják egymás kérdésfeltevéseit és részben válaszait is. Manapság senki sem követi az analitikus iskolában Wittgenstein igényét az ún. nagy filozófiára.

Újfajta hagyomány vagy talán csak gyakorlat alakult ki. A Bécsi Kör neopozitívizmusa hatására az angolszász filozófia arra törekedett, hogy egzakt tudománnyá, szakmává, szaktudománnyá váljék. A természettudományhoz hasonlóan a filozófia szakterületekre kezdett osztódni, mely területeknek megvannak a maguk „szakfilozófusai”: az etikus, az esztéta, a logikus, az episztemológus s e nagyobb „szakágazatok” számtalan alszakértője. Azokat, akik az ún. nagy filozófia hagyományos problémáival foglalkoznak, a legjobb esetben is csak elnéző mosollyal vagy türelmes iróniával kezelik. Ma már a szakmán kívül álló csodabogarak. Nem állítom, hogy kiközösítették őket, bár talán még ez is jobb volna nekik, mert akkor legalább komolyan vennék őket.

Megmaradt-e még maga az individuum az angolszász filozófiában, mely egyébként oly harcossá védelmezője az individualitásnak? Az individuum ugyanis mindenekelőtt személyiség, aki lehet egyoldalú vagy nem nagyon sokoldalú, foglalkozhat szakszerűen egyetlen területtel, de akkor is egyedi ember. Lehet rossz erkölcsű vagy a köznyelvben erkölcstelenség nevezett személy, de mindig ki van téve az erkölcs valamiféle hatásának, magának is vannak erkölcsi nézetei. Egyéb nézetei, szakmai munkássága nem függetlenek erkölcsi felfogásától. A személyiség céllal, akarattal rendelkező egyén, aki ennek megfelelően tájékozódik a világban, ahol él. Megismerése, ahogyan szert tesz a tudásra, mindig célra irányul. Individuum, de nem logikai individuum. A szákfilozófiában logikai individuumként kezelik, akinek tulajdonságai hozzárendeltek, s nem sajátjai. Tudása nem önmagából ered; éppen külsőleges tulajdonságai révén tekintik személyiségnek.

A kontinentális filozófia – bár intézményes oktatása a háború után sokáig angolszász hatás alatt folyt – őrzi a keresztény hagyományt: etikai, illetve morális indíttatású. Ennek a megállapítása nem igazságtalanság sem a hellenizmussal, sem a judaizmussal szemben. A hellenizmus ugyanis közvetlenül transzformálta a görög hagyományt a kereszténységbe, a judaizmus pedig óriási erkölcsi és intellektuális érdemei mellett sem tudott egyetemessé válni. Az erkölcsiség a kereszténység nélkül nem válhatott volna egyetemes értéké. Ebben az értelemben csakis a kereszténység az a civilizatórikus tényező, mely lehetővé tette a viszonylag egységes európai kultúra kialakulását és elterjedését. Ez a kultúra az individuum, az Egy-isten és az egyetlen igazság eszméinek őrzője és folytatója. Ez az a szentháromság, melyen az európai kultúra és filozófia alapul. Így van ez akkor is, ha e hagyományon belül különböző irányzatok tagadják e szentháromság egyik tagját vagy akár mindegyikét. A tagadók is viszonyulnak hozzájuk értékeik megfogalmazásakor. A morális irányultsággal senki sem fordul szembe. Az erkölcsi beállítottság nem azt jelenti, hogy a filozófiai problémák morális ítélőszék elé kerülnek, hanem azt, hogy minden filozófiai kérdés értékítéletekkel átitatott, nem

azoktól független szakkérdés. A kontinentális filozófiában minden jelentős gondolkodót az ember és a világ, az ember és a mindenség viszonya foglalkoztatja. Az emberi élet kerül bonckés alá. A filozófiai figyelem központja: az ember lehetőségei a világban. Nincs megismerés és tudás önmagában, hanem az életét élő ember az, aki tud. Maga a megismerés és a tudás is csupán e világhoz valamiképpen viszonyuló ember tevékenysége. A tudás megszerzésének hogyanja, folyamata és nyelvilleg rögzített eredménye az életét élő ember egész tevékenységének, céljainak, akaratának, értékelésének függvénye. Itt is vannak a filozófiának szakágai, de ezek alapvető kérdésfeltevései és megoldásai is általános irányultságuk függvényei.

Nem azt kívánom állítani – hisz nem volna igaz –, hogy a kontinensen élő filozófusok morálisabbak volnának, mint angolszász pályatársaik, hiszen nem emberi, hanem vizsgálódási magatartásról van szó. Az angolszász demokráciák mindig nagyobb teret nyújtottak egy etikus magatartás megvalósításához, mint a kontinens legtöbb állama, de ez még korántsem vonja maga után a filozófiai vizsgálódás etikai irányultságát. Sőt, talán éppen ez menti fel az angolszász filozófusokat az alól, hogy szakterületükön kelljen megvalósítaniuk azt, ami társadalmi és személyes életükben is realizálható. Ahogy például tudományfilozófiájuk nem etikai irányultságú, úgy etikájuk annál inkább „tudományos” óhajt lenni. Az analitikus etika éppúgy szaktudomány kíván lenni, mint bármelyik természettudomány. Csak az a kérdés, hogy ettől a tudományfilozófia filozófia marad-e, az etika pedig tudomány lesz-e. Nem az vész-e el, ami filozófiává teszi a filozófiát? Talán éppen az tűnik így el a filozófiából, ami miatt értékes lenne a kultúra és a szaktudományok számára.

A neopozitívizmus, majd az analitikus iskola sokáig igen befolyásos volt, sőt századunk első felében egyre előbbre nyomult. Ez nem kis részben annak köszönhető, hogy a tudományos eredmények és módszerek minden problémára megoldást látszottak nyújtani. Ráadásul úgy látszott, hogy a tudományra alapozott filozófia sok társadalmi problémára is kedvezőbb megoldást kínál. Legalábbis jobbat, mint a kontinentális irányzatok, melyek sokszor kapcsolódtak idejétmúlt, gyanús, sőt néha reakciós mozgalmakhoz, állami politikához. Természetesen egyetlen filozófia vagy világnézet sem felelős azért, hogy mire használják fel tőle idegen külső erők. Azt azonban korántsem tartom véletlennek, hogy ilyesfajta külső hatalmi és ideologikus célokra csak a kontinentális filozófiák egy része volt felhasználható.

Különbség a két hagyomány között mindig is volt, de a köztük meglévő szakadék ma már a szót nem értésig jutott el. Az analitikus iskola érthetetlennek, misztikusnak, idejétmúltnak tartja a kontinentális filozófiát, vagy egyszerűen metafizikának nevezi. Nagy hévvel küzd is ellene, mely küzdelemhez jól kiépített intézményes állásai vannak. A kontinentális filozófia érvrendszerében felületesen foglalkozik az angolszász irányzatokkal, szinte figyelembe sem veszi őket, és elmerül saját problematikájában. Persze a háború után sok európai filozófus propagátorává vált az angolszász filozófiának – ennek elsősorban politikai, intézményes és pénzügyi okai vannak –, de ők sem váltak a két hagyomány közvetítőivé. Röviden: a kontinentális filozófusokat nem érdekli az analitikus filozófia. Az analitikus filozófusok eleinte mereven elutasították a kontinentális filozófia egészét, később némelyek átvettek olyan, de csakis olyan eszméket, melyeket be tudtak építeni fogalmi keretükbe.

A filozófus Rudolf Carnap már 1931-ben megadta az alaphangot a kontinentális filozófia elvetéséhez, mondván, hogy „a metafizikusok zenei talentum híján lévő zenészek”, akik semmit sem nyújthatnak a tudománynak. Azt hiszem, a tudós fizikus, Niels Bohr

jobb filozófusnak bizonyult Carnapnál. Szerinte a pozitívista módszer az éretlen modern tudomány erkölcsi világképében gyökeredzik. A pozitívista filozófusok és analitikus utódaik a modern tudományos eljárásokat akarták bevezetni a filozófiába. Mint-hogy a hagyományos filozófiai eszmék tudományos értelemben pontatlanok, ki akarták küszöbölni őket. Bohr-hoz hasonlóan Heisenberg is hangsúlyozta, hogy a filozófiai értelmezés még a tudományban is visszatérést jelent a mindennapi nyelvhez, és ezt a visszatérést akkor is meg kell tenni, ha bizonyos fogalmak pontatlan használata lesz az ára. A valóság sok szeletét csak metaforákkal, parabolákkal és analógiákkal tudjuk megragadni. A szavak megszelídítük a világot. Vagy Wittgensteint parafrázálva: amiről nem lehet hallgatni, arról beszélni kell.

Erdélyi Ágnes

NÉMET ESZMÉK AZ ANGOLSZÁSZ VILÁGBAN

Hatástörténeti esettanulmány*

Max Weber eszméi ugyan viszonylag korán – már a 30-as évek első felében – eljutottak az angolszász világba,¹ de ez egy Adolf Hitler nevű embernek, illetve az ő sajnálatos politikai karrierjét követő emigrációs hullámnak köszönhető. És ez két szempontból is nagyon szerencsétlen körülménynek bizonyult.

Egyrészt azért, mert Hitler felemelkedése eleve kétes megvilágításba helyezte a német eszméket: akit a német eszmékkel, a német filozófiai hagyománnyal hoztak összefüggésbe, az az angolszászoknál könnyen abba a gyanúba keveredett, hogy valamilyen szerepe volt a náciizmus eszmei előkészítésében vagy legalábbis annak az intellektuális atmoszférának a kialakításában, amelyben a náciizmus kedvező fogadtatásra talált. Weber azonban emigráns propagátorai megkímélték attól a sorstól, amely az angolszász értékelésekben sok németnek kijutott,² és amelyet azután később, jóval a háború után, Lukácstól Weber is megkapott.³ Mivel az emigránsok sem önmagukat, sem a magukkal hozott eszméket nem asszociálták a gyanús filozófiai eszmékkel, és mivel – másfelől – a gyanú nagyon sok mindenre kiterjedt, a kényes viták helyett az látszott a legésszerűbbnek, ha bizonyos dolgokat egyszerűen nem említene. Bizonyos dolgokról tehát nem esett szó, amiről meg szó esett, azt az emigránsok magától értetődően igyekeztek olyan formában előadni, hogy az új közönség számára minél érthetőbb legyen: ahol a legkisebb lehetőség – akár csak valamilyen felszínes összefüggés – kínálkozott rá, ott angol vagy amerikai forrásokra hivatkoztak, és nyelvileg-fogalmi-

* Az itt következő tanulmány Max Weber angolszász recepciójával foglalkozó doktori disszertációm részlete. E helyütt szeretnék köszönetet mondani az Alexander von Humboldt-alapítványnak és dr. Tóth Imrének, a Regensburgi Egyetem professzorának: a Regensburgi Egyetemen Humboldt-ösztöndjasként eltöltött két év tette lehetővé a számomra, hogy megírjam A HATÁSTÖRTÉNET KÉRÜLŐ ÚTJAI címet viselő doktori értekezést.